

Виступ на I-му
Українсько-польському форумі істориків
Київ, 3 листопада 2015

Юрій Шаповал,
професор, доктор історичних наук

Науково-методичні засади діяльності Українсько-польського
форуму істориків

Вельмишановні колеги!

Насамперед дозвольте висловити велике задоволення тим, що наш форум розпочинає свою роботу. Сподіваюсь, вона матиме конструктивний і креативний характер. Висловлюю також надію, що ніяка, а в першу чергу політична, кон'юнктура не впливатиме на стратегію нашої співпраці.

Не думаю, що в цьому зібранні я повинен виголошувати якусь довгу промову. Серед присутніх тут професіоналів цього не варто не робити. Тим не менш висловлю деякі міркування, що видаються мені важливими, а часом навіть парадигматичними.

Назагал наші завдання нібито окреслені: ми хочемо насамперед створити власний науковий дискурс, ми прагнемо наукового діалогу і пошуків збалансованих точок зору на непрості польсько-українські взаємини, в першу чергу у ХХ столітті. Британський публіцист Пітер Померанцев не так давно висловив думку про те, що ХХІ століття буде «століттям брехні і хаосу». Проте ми, як історики, можемо підтвердити, що цю саму формулу із ще більшими підставами можна прикласти до ХХ століття. Брехня і хаос завжди були, є і будуть супровідними елементами існування соціуму, особливо коли йдеться про політику.

Історик завжди опиняється між історією і політикою. І, власне, що таке історія? На це запитання відповідають по-різному. Наприклад стверджують, що історія – це політика, обернена в минуле. Та найкраще, на мою думку, свого часу відповів Люсьєн Февр. Він писав, що немає історії, є історики. Мені ця думка видається дуже слушною, якщо говорити про нашу спільну подальшу співпрацю.

Гадаю, нашою спільною інтелектуальною батьківщиною має стати філософія, а в першу чергу такий її сегмент як історичне пізнання. Саме на цій базі ми зможемо творити структуру нашого спільного минулого як частини західноєвропейського минулого. «Для історика, - зауважував колись Іван Лисяк-Рудницький, - Європа – це щось більше, ніж великий півострів євразійського суходолу; вона – сім'я народів, які,

незважаючи на політичну роз'єднаність та часті жорстокі антагонізми в минулому, поділяють спільну культуру і суспільну спадщину».

Якщо я вже згадав Івана Лисяка-Рудницького, то нагадаю назву однієї з його публікацій – «Між історією і політикою». Саме в такій ситуації опиняється і наша спільна польсько-українська група. Із тим застереженням, що ми опиняємося між історією і не просто політикою, а *політикою пам'яті*.

Про колективну (або національну) пам'ять часто говорять як про канал передачі історичного досвіду і чинник формування національної ідентичності. Це справді ефективний важіль, але лише за умови наявності у суспільстві загальноприйнятого проекту майбутнього й консенсусу щодо основоположних цінностей. Коли ж у соціумі гостро стикаються різноспрямовані інтереси і вирують навколополітичні пристрасті, політика пам'яті здатна перетворитися на небезпечне знаряддя маніпулювання масовою свідомістю. Адже колективна пам'ять – доволі умовний і крихкий конструкт, який вибудовується, як правило, у зіткненні корпоративних інтересів, політичних уподобань, ідеологічних настанов та викликів певного часу. Вона включає в себе не лише акумульований історичний досвід, але не меншою мірою символи, міфи і все те, що входить, використовуючи термінологію Карла Юнга, у сферу „колективного несвідомого”. Можливість сакралізації певних подій і постатей стає при цьому цілком реальною, а це несе певну небезпеку.

Ось чому хотів би застерегти всіх нас від намагання утверджувати у колективній свідомості окремішність чи перевагу кожної з наших історій. Навпаки, з моєї точки зору, ми повинні бачити те, що зближувало наші історії, те, що робило їх частиною історії світової, а не навпаки.

Модна у свій час теза про те, що історія має бути „вчителькою життя”, давно розвінчана. І руку до цього доклав не лише всюдиприсутній постмодернізм. Безліч разів людство мало можливість переконатися у тому, що об'єктивне історіописання – не більш ніж рожева мрія, а по суті ілюзія. Адже історичний наратив у будь-якому вигляді – це не стільки фіксація подій, скільки реєстр їхнього відображення у свідомості сучасників і нащадків. Пропущений через свідомість дослідника факт перестає бути об'єктивною реальністю, стаючи не більш як образом, сформованим у його уяві. За точним зауваженням Ганса-Георга Гадамера, історики дивляться на свої історично детерміновані об'єкти з перспективи, яка сама є історично детермінованою.

Із сказаного випливає надзвичайно важлива проблема відповідальності істориків і політиків (не меншою, а може й більшою мірою) за ті „образи минулого”, які

зрештою саме вони (історики) пропонують суспільству. Адже у кожному суспільстві існує політична й ідеологічна кон'юнктура, яка змушує одних проходити повз „незручні” для них факти (або вип'ячувати такі факти), а інших – щось ретушувати чи сакралізувати.

Зрештою, не виключена і можливість наявності „кількох правд”. А головне – на відміну від так званих точних наук - історія не має у своєму розпорядженні достатньо надійних інструментів верифікації. Перевірити до кінця, всебічно, вичерпно щось із того, що відбувалося у минулому, неможливо, а всілякі спроби відтворити картину лишаються у кращому випадку моделями.

Саме тому у моделюванні національної пам'яті найбільшого успіху досягають ті соціуми, які керуються дуже простим принципом – „не зашкодь”. Злагодя у будь-якому суспільстві чи у взаєминах держав зазвичай вибудовується достатньо тяжко. Механізми відтворення минулого, як правило, передбачають і відповідні інструменти його „подолання”.

Йдеться насамперед про принципове неповторення того, що призводило в минулому до зіткнень і травм. А також про пошук в історичному досвіді здорових консолідуючих ідей і шляхів порозуміння. Для цього зовсім не потрібно приховувати якісь трагічні чи “темні” сторінки історії. Проте конче важливо розглядати їх у контексті певної епохи, відповідно до панівних у ті часи правових і моральних норм.

Зрештою, якщо вже історія здатна чогось навчати, то вона має насамперед вчити людей здоровій самокритиці, відповідальності за свої вчинки, а не майстерності таврувати іншого. Однозначно слід відмовитись від екстерналізації історії, від пошуку винуватців польських чи українських бід „на стороні”, як і тлумачення інакшості у душі ворожості. Видається мені, що ми також повинні постійно пам'ятати про це, щоб робота нашої групи була насправду ефективною.

Європейський світ вже виробив більш-менш оптимальний модуль ставлення до минулого. Навряд чи на політичній карті з'явилася б об'єднана Європа, якби не було знайдено консенсусу у націленості на майбутнє і нероз'ятрювання минулих травм.

Нинішні європейські цінності базуються на послідовному людиноцентризмі, обстоюванні прав і свобод індивіда. Наполегливо вибудовуються нові стереотипи взаємного сприйняття держав-членів Європейської Унії з акцентом на спільних інтересах і завданнях, нові моделі транскордонного співробітництва. Багато уваги приділяється виробленню „спеціальних статусів сусідства”.

Як бачимо, робиться все для того, щоб усвідомлення важливості інтеграційних процесів стало альфою й омегою колективного й індивідуального світосприймання. А наголос на історичних сюжетах здебільшого використовується для того, щоб зайвий раз наголосити – в ім'я майбутніх поколінь слід назавжди виключити умови, що призводили в минулому до жаклих катаклізмів та конфронтації. Напевно цю тезу слід вагомо провести і у планованій нами роботі.

Ясна річ, не варто ідеалізувати європейський досвід – у будь-якій інтеграційній співпраці є свої проблеми. Не все так просто в Європі і у стосунках з історією: від місцевих інтелектуалів доволі часто доводиться чути скарги на те, що „тематику пам'яті” не завжди вдається ефективно вписати у контекст формування громадянської ідентичності. І все ж у сучасному світі „приреченими” на перемогу однозначно є ідеї інтеграційної налаштованості, за самим своїм змістом націлені у майбутнє, а не ідеї конфронтації.

І ще на одній особливості нашої співпраці хочу наголосити. Історія – не релігія і не мораль, вона не повинна бути рабинею актуальності і не може зводитися до пам'яті. Тим більше вона не може бути об'єктом юрисдикції. У вільній державі ані парламент, ані інший юридичний авторитет не має права визначати, що в історії є правдою, а що не є такою, про що історикам можна сперечатись, а про що не можна.

Так само кров не повинна ставати валютою, за допомогою якою держави, уряди намагаються вести свої розрахунки. Одна сторона оголошує себе жертвою, тобто кредитором, а іншу сторону – своїм боржником. Протилежна сторона стверджує, що вона нічого нікому не винна, а всіляке нагадування неприємних для неї сюжетів – чорна невдячність і нічого більше.

Коли йдеться про масові злочини, ми зобов'язані враховувати історичний контекст цих злочинів. Проте врахування цього контексту і апологія злочину – речі різні. Ясна річ, ніхто не повинен виправдовувати чи захищати злочини.

Підкреслюю це спеціально, адже нашому форуму доведеться ров'язувати паралельно по суті два завдання. Очевидно ми повинні професійно (а значить максимально відверто) дискутувати про конкретні складні (в тому числі трагічні) питання нашої спільної історії. Та проблема полягає в тому, що при цьому нам доведеться напрацьовувати якісь конкретні рекомендації щодо політики пам'яті в обох наших державах, тобто по суті сприяти „організації забуття та пригадування” в межах цілого суспільства. Адже саме цим займаються Інститут національної пам'яті у Варшаві і Український інститут національної пам'яті в Києві.

Отже, ми – не просто чергова структура для обговорення конфліктних чи, як висловлювались раніше, “тяжких” питань польсько-української історії. Статус нашого форуму вимагає, на мою думку, розширення проблематики дискусій, підготовки спільної продукції (не обов’язково це можуть бути довгі монографії, а можуть бути невеликі за обсягом, але важливі взаємні рекомендації у вигляді брошур та методичних порад). Тим більше, що ХХ століття дає для цього велику інтелектуальну поживу.

Не меншу поживу дає і діяльність тих чи інших особистостей, що висувались на авансцену нашої спільної історії. На мою думку, наші зусилля по переосмисленню минулого мають бути максимально олюднені, ми повинні говорити про людей, а не просто про події чи оперувати загальними оцінками різних подій. Таким чином, з історичною антропологією нашої спільній групи варто приятелювати, а не відсторонюватись від неї. Звісно, при цьому не варто забувати слова Єжи Топольського. Він зауважував, що на практиці людські вчинки ніколи не бувають раціональними, вони непослідовні, зазвичай емоційно “забарвлені”. А далі Топольський писав так: “Історик, який оцінює діяльність людей минулого, насправді використовує так звану раціональність *ex post*, тобто раціональність, що оперує повнішим знанням, аніж те, яким володів діяч минулого. Однак, з огляду й на теперішню неповноту знання... оцінки істориків, навіть найоб’єктивніші, неминуче бувають викривлені”. Не варто нам ігнорувати про ці важливі думки.

Вся робота, до якої за мірою потреби можна буде залучати науковців з інших установ, повинна тривати між нашими зустрічами, що їх умовно можна назвати стратегічними і підсумковими і що можуть збиратися 1-2 рази на рік. Отже, ми збираємось і визначаємо проблему, над якою буде проводитись робота. Передбачається дві доповіді від представників обох груп, де будуть представлені погляди української та польської історіографії щодо певного питання, максимально відверто висловлені думки, сумніви, бачення шляхів розв’язання. Після цього упродовж року працюють робочі групи, створені в рамках форуму. Ми знов збираємось, обговорюємо напрацювання і узгоджуємо пропозиції для Інституту національної пам’яті у Варшаві і Українського інституту національної пам’яті в Києві. Зрозуміло, ми нічого нікому не будемо нав’язувати чи вимагати “неухильного” виконання наших порад, але поради – наш обов’язок.

Крім того, наша робота може мати підсумком спільні монографічні видання і переклади книжок польською та українською мовами з певної проблематики.

Сподіваюсь, ми спільно завжди будемо виступати проти будь-якого "адміністративного" викривлення історії, тобто проти спроб наступу на один з основних принципів наукового дослідження – пошук правди.

Колись екстравагантний Жан Кокто у притаманній йому манері сказав, що історія – це правда, яка стає брехнею, а міф – це брехня, яка стає правдою. Мені подобаються ці слова, оскільки вони зайвий раз підкреслюють аксіоматичну істину: на брехні не можна нічого побудувати (включно з державною політикою пам'яті). Сподіваюсь, це ще раз підтвердить і наша з вами спільна робота, хоча б якою непростю вона не була.

Дякую за увагу.